

Ο Ροΐδης κι εγώ

Μεταμεσαιωνικό σκαλάθυρμα

Δημήτρης Δημηρούλης

04/04/2019, Τεύχος 105 - ΑΠΡΙΛΙΟΣ

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης (1836-1904).

*τὸ ἀντίξουν συμφέρον
καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἄρμονίαν*

(και πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι).

Ηράκλειτος

1.

Η στιγμή

Τον συνάντησα τυχαία. Κι όμως, εκ των υστέρων σκέφτομαι ότι ήταν μια συνάντηση αναπόφευκτη. Κάποτε θα συνέβαινε. Ένωσα σαν να τον κουβαλούσα μέσα μου. Αν όχι ολόκληρο, τουλάχιστον σε κάποιες ιδιορρυθμίες του. Παράξενο για έναν νεαρό φοιτητή της δεκαετίας του '70, που βρέθηκε στην Αθήνα δραπέτης από τη μίζερη μετεμφυλιακή και χουντική επαρχία, να αναγνωρίσει κρυφές ή φανερές έξεις του στον ξεπεσμένο αριστοκράτη του 19ου αιώνα.

Τον συνάντησα στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπου περνούσα ώρες πολλές εργαζόμενος για άλλους, κάτω από την πίεση της καθημερινής επιβίωσης. Η εργασία ήταν, αρχικά, η συγκέντρωση υλικού, η τεκμηρίωση της βιβλιογραφίας και η επιμέλεια κειμένων· κατέληξε όμως σε αυτό που ο Ηρακλής Αποστολίδης ονόμασε, ευφημιστικά, «διαφρόντιση», δηλαδή ουσιαστική παρέμβαση στη γραφή και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ανάληψη της συγγραφής εξ ολοκλήρου.

Αφορμή για τη συνάντηση ο *Ασμοδαίος*, που έπεσε τυχαία στα χέρια μου σε κάποια από τις πολύωρες αναμονές για τον εντοπισμό εντύπων ή για την περίπλοκη διαδικασία φωτοτύπησης. Από τότε και στο εξής συγκατοικούμε έως σήμερα, όχι πάντοτε αρμονικά· πάντως χωρίς να βαρεθούμε ο ένας τον άλλο. Τι με γοήτευσε σε έναν συγγραφέα που χρησιμοποιεί αιχμηρή αλλά παρωχημένη γλώσσα και έχει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά μονόχνοτου γκρινιαρή; Απαριθμώ εδώ τα βασικά με συνοπτικό τρόπο:

α) Η περιπέτεια της γραφής. Το παιχνίδι με το ύφος. Ο Ροΐδης είναι ξεχωριστός. Απαρομοιάστος. Οι τρόποι του, οι τεχνικές του, οι εμμονές του, οι σκηνοθεσίες του είναι μια πανδαισία λόγου που απολαμβάνεις διασκεδάζοντας. Προσφέρει επίσης τη δυνατότητα να ασκηθεί κανείς στους μηχανισμούς της γραφής. Με τον Ροΐδη δεν ταυτίζεσαι. Αρνείται αυτόν τον ρόλο. Προωθεί την αποστασιοποίηση. Αν ανήκεις στους συναισθηματικούς αναγνώστες ή συγγραφείς βρίσκεσαι στο λάθος κείμενο. Στο πεδίο αυτό δεν εισέρχεται κανείς για να εκτονωθεί ή να εξομολογηθεί αλλά για να συνομιλήσει με το σινάφι των γραφιάδων ή να βρει πολεμοφόδια.

β) Η περιπέτεια της ανάγνωσης. Υπό την έννοια ότι η ανάγνωση ανήκει στη διαδικασία της γραφής. Από πολύ νωρίς ο Ροΐδης μου έδωσε την εντύπωση του συγγραφέα που, μόλις ξεκινά να γράψει, εμποδίζεται από το μέγεθος της γνώσης του, δηλαδή από τον τρόπο ότι όλα έχουν ειπωθεί, και μάλιστα πιο καλά, από άλλους. Μια παιδεία τέτοιας ολκής σου κόβει τα πόδια, όταν πας να γράψεις. Στο βάθος λειτουργεί ένας απελπισμένος μηδενισμός που, συνήθως, οδηγεί στην απόσυρση. Ο Ροΐδης όμως συνέχισε και άντεξε, όταν αποφάσισε να κάνει την ανάγνωση, σε ποικίλες εκδοχές και σε άπειρες μεταμφιέσεις, όχημα της γραφής του. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι είναι, κατά κάποιον τρόπο, ένας πρώιμος Μπόρχες ελληνικής κοπής. Μαζί του μαθαίνεις, πρώτα και πάνω απ' όλα, να γράφεις διαβάζοντας.

γ) Η ειρωνεία, η σάτιρα, το χιούμορ. Στις πιο καλές στιγμές του ασκεί την υπαινικτική ειρωνεία. Όταν τον παίρνει η κάτω βόλτα, πέφτει στη χοντρή παρωδία και στην αγέλαστη σάτιρα. Το ευφυολόγημα είναι η πιο αμφιλεγόμενη πρακτική του. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, αφήνει κάτι που «τσιμπάει», μια αίσθηση ότι η τέχνη της γραφής μπορεί να γίνει μέσο καίριας κριτικής, χωρίς να χάνει το σαρδόνιο χαμόγελό της. Η ειρωνεία, εκτός από όργανο επίθεσης, μπορεί να λειτουργήσει και ως μορφή άμυνας. Το σίγουρο είναι ότι ενοχλεί και αναστατώνει. Πάει αντίθετα στο ρεύμα. Στην πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της μετατρέπεται σε χιούμορ, με κέντρο τον αυτοσαρκασμό.

δ) Το μέτρο της διαφοράς. Θέλει να ξεχωρίσει με τον δικό του τρόπο. Δεν τον ενδιαφέρει να ακολουθήσει την πεπατημένη. «Ξεχωρίζω» σε αυτή την περίπτωση σημαίνει ότι βρίσκω τον τόνο και το βάδισμα της γραφής μου. Συνάμα αναπτύσσω και τον ρυθμό του βίου μου. Ο Ροΐδης απεχθάνεται την εξομοίωση και την αφομοίωση, γι' αυτό επιδιώκει εξ αρχής την κατάκτηση της διαφοράς. «Διαφορά» σημαίνει ότι είμαι αναγνωρίσιμος και μοναδικός. Δεν μοιάζω με κανέναν άλλο. Η μοναδικότητα διεκδικείται αποτελεσματικά όταν περνά στον τρόπο της γραφής. Ο Ροΐδης είναι μια εξαίρεση, ένας ταραξίας, μια παρέκκλιση. Δεν δέχεται να τον ρίξουν στο καζάνι με τους άλλους.

ε) Στο μεταίχμιο των ειδών. Το κρίσιμο ερώτημα για ορισμένους είναι η ειδολογική κατάταξη της ροΐδειας γραφής. Τελικά, πού ανήκει; Στην πεζογραφία, στην κριτική, στη δημοσιογραφία (χρονογράφημα, επιφυλλίδα, σκαθάθυρμα κ.ά.), στη λογιουσύνη (διάφορες μελέτες με κορυφαίες εκείνες για τη γλώσσα) ή μήπως είναι χαρακτηριστική περίπτωση ανθρώπου των γραμμάτων της εποχής που αντιδρά στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και δεν καταλήγει ποτέ σε μία και μοναδική εκλογή. Είναι δύσκολο, ακόμη και σήμερα, όσοι έμαθαν να σκέφτονται με το υποδεκάμετρο, να δεχτούν ότι ο Ροΐδης παραμένει αιωρούμενος έως το τέλος. Τόπος του είναι η γραφή και χρόνος του η ανάγνωση. Ξεκίνησε ως dilettante του λόγου και κατέληξε εργάτης στην υπηρεσία του. Ποτέ δεν αποφάσισε σε πιο σημείο τελικά θα σταθεί. Έμεινε εκκρεμής.

στ) Εναντίωση και ρήξη. Από την αρχή έως το τέλος της συγγραφικής του σταδιοδρομίας παρέμεινε αμετακίνητος στη σχέση του με την κοινωνία, τους θεσμούς και τους ανθρώπους. Η στάση του ήταν *έναντι*, όχι *εντός*, των πραγμάτων. Ανεξάρτητα από τις πολιτικές του πεποιθήσεις και την κοινωνική του ιδεολογία, υπήρξε, εξ ενστίκτου, ακατάβλητος αντιρρησίας. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ανάγκη επίδειξης ή περιφρονητική αλαζονεία, όμως τόσο τα κείμενα, όσο και το πολύ ακριβό τίμημα μιας τέτοιας στάσης, μαρτυρούν ότι έχουμε πρωτίστως να κάνουμε με ανάληψη ευθύνης έναντι του κοινωνικού συνόλου. Ο Ροΐδης άσκησε, στον περιορισμένο χώρο της αθηναϊκής κοινωνίας, τη δημόσια κριτική κατά τρόπο άνισο αλλά αποτελεσματικό. Δεν έστερξε ποτέ να γίνει πετσέτα που διπλώνει ο καθένας όπως του αρέσει, κατά τη φράση του Ψυχάρη.

2.

Η σχέση

Η μετάβαση από τη γνωριμία στη γραφή δεν είναι εύκολη. Μπορεί να σκοτώσει τη γοητεία και την έκπληξη της πρώτης συνάντησης. Κινδύνεψα να πάθω κάτι τέτοιο όταν, για λόγους καθαρά συγκυριακούς, και ματαίως ωφελιμιστικούς, ανέλαβα να τον

καταστήσω, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, αντικείμενο διδακτορικής διατριβής στα τέλη της δεκαετίας του '70. Η απόφαση ήταν μοιραία, γιατί στο εξής με ενέπλεξε στο σινάφι των φιλολόγων, με το οποίο ποτέ δεν ταίριαξα και απέναντι στο οποίο παραμένω, ως συνεπής ροϊδικός, σε κατάσταση εντατικής δυσπιστίας. Παρά τις παράπλευρες απώλειες ωστόσο, το κείμενο της διατριβής έθιγε κάτι ενδιαφέρον για την ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και κριτικής: το φαινόμενο της διαμάχης, και πιο συγκεκριμένα τη διαμάχη Ροΐδη - Βλάχου με θέμα την ελληνική ποίηση και με θεωρητική επιστέγαση το ερώτημα: «ο ποιητής γεννιέται ή γίνεται;». Όταν τελείωσε η δραματική δοκιμασία, δραματική γιατί ο πανεπιστημιακός θεσμός ανέλαβε να με φρονηματίσει με τον πιο ζοφερό τρόπο, κατάφερα να συνέλθω και να ανακάμψω στον Ροΐδη. Ένωσα, επιτέλους, ελεύθερος να συνεχίσω τον διάλογο μαζί του, χωρίς τα παράσιτα της μοχθηρίας. Σε αυτό βοήθησε και η απόσταση από την Ελλάδα, καθώς πήρα τον Ροΐδη μαζί μου, ταξιδεύοντας σε άλλους τόπους.

Στη δεκαετία του '80, όντας μακριά, έως τα αοίκητα του κόσμου που λέει ο Κοραΐς, τον είχα πάντα δίπλα μου, για να κρατώ ζωντανό τον τόνο της κριτικής σκέψης, που δηλώνει την πραγματική αποστολή του διανοούμενου σε μια κοινωνία ισοπέδωσης και αποσιώπησης. Μείναμε έτσι κοντά με τον Ροΐδη, σε ιδιωτική συνομιλία, με εξαίρεση ένα κείμενο για την «τέχνη της πολεμικής» και την επιμέλεια διπλού αφιερώματος στο περιοδικό *Χάρτης* του Δημήτρη Καλοκύρη το 1985.^[1]

Μετά την αναγκαία αλλά ακαταλόγιστη επιστροφή μου στα πάτρια, στις αρχές του '90, το ροϊδικό ζήτημα με περίμενε. Κυρίως γιατί έπρεπε να απαντήσω σε επίδειξη φιλολογικής ματαιοσχολίας.^[2] Αιφνιδιάστηκα, ομολογώ, από το μέγεθος της άγνοιας που προκαλεί η κακία. Είχα ήδη όμως αποφασίσει ότι δεν έπρεπε να σιωπήσω· αντίθετα, αν ήθελα να είμαι πιστός στις πεποιθήσεις μου, αλλά και στον Ροΐδη, έπρεπε να αντιδράσω χωρίς να υπολογίσω τις συνέπειες. Η αντίδραση προκαλεί πάντα φθορά. Η περίσταση συνέπεσε με αήθη και απρόκλητη επίθεση από «καταξιωμένο» σαμάνο του Γένους, ο οποίος, τύχη αγαθή, δεν άγγιξε τον Ροΐδη.^[3] Την ίδια εποχή, μετά από πρόταση του Απόστολου Σαχίνη, επιμελήθηκα τα *Αφηγηματικά Κείμενα* του Ροΐδη, στη γνωστή νεοελληνική σειρά του Ιδρύματος Ουράνη, συνοδεύοντας την έκδοση με εκτενή εισαγωγή.^[4]

Από μια πιο γενική προοπτική διαπιστώνει κανείς ότι στην εικοσαετία 1980-2000 συνεχίζεται το φιλολογικό ενδιαφέρον για τον Ροΐδη, που αναθερμάνθηκε με την έκδοση των *Απάντων* το 1978.^[5] Η εστίαση στρέφεται κατά κύριο λόγο στην ανακάλυψη πραγματικών ή υποτιθέμενων κειμένων του,^[6] που δημοσιεύτηκαν ψευδωνύμως, και σε περιφερειακά φιλολογικά μελετήματα, στρατευμένα, στην πλειονότητά τους, στην αντίληψη για τη λογοτεχνία του Κ. Θ. Δημαρά και του Λίνου Πολίτη. Για πρώτη φορά όμως, κυρίως με το αφιέρωμα του *Χάρτη* το 1985, ο Ροΐδης ερμηνεύεται με τον λόγο της συγχρονίας. Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες και ενδεικτικές συναντήσεις της φιλολογίας με την αναστοχαστική κριτική. Έτσι κλείνει ο 20ός αιώνας για τον Ροΐδη. Τα κεκτημένα δεν είναι ευκαταφρόνητα: ανανεωμένα *Άπαντα*, επιμέρους εκδόσεις της *Πάπισσας Ιωάννας* και των αφηγημάτων, ποικίλες φιλολογικές μελέτες, αφιερώματα περιοδικών, θεατρικές και κινηματογραφικές διασκευές, οι πρώτες διδακτορικές διατριβές και, το πιο σημαντικό, κείμενα που αναδεικνύουν το έργο του στο περιβάλλον της θάλλουσας τότε στην Ευρώπη θεωρίας της λογοτεχνίας.

Η συνέχεια, δηλαδή η κουτσή εικοσαετία από το 2000 έως σήμερα, είναι πάνω-κάτω η ίδια αλλά πυκνότερη. Η εικόνα του Ροΐδη δεν άλλαξε δραματικά, εμπλουτίστηκε όμως με

περισσότερο φιλολογικό σχολιασμό και κριτική ερμηνεία. Σε αυτό το διάστημα θεωρώ ότι παίρνει την οριστική της μορφή και η σχέση μου με τον Ροΐδη: ομιλίες, σεμινάρια, πανεπιστημιακές παραδόσεις, άρθρα και μελέτες σε εφημερίδες, περιοδικά, συλλογικούς τόμους,^[7] μια σειρά δημοσιεύσεων που περιλαμβάνει έναν τόμο δοκιμίων,^[8] τα κείμενα του Ροΐδη για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896,^[9] μια καινούρια έκδοση της *Πάπισσας Ιωάννας*,^[10] ένα ροϊδικό ημερολόγιο,^[11] το σενάριο για μια τηλεοπτική παρουσίαση^[12] και την έκδοση όλων των κειμένων της διαμάχης Ροΐδη-Βλάχου, με εκτενή εισαγωγή.^[13] Η διαδρομή κλείνει με τα κείμενα που δημοσίευσα, τα τελευταία χρόνια,^[14] στην *Athens Review of Books*, ένα έντυπο στο οποίο ο Ροΐδης έχει βρει φιλόξενη στέγη διαρκείας (βλ. δύο εκτενή αφιερώματα, στα τεύχη 72 και 88· επίσης αρθρογραφία στα τεύχη 73, 74, 78, 86, 91, 93, 100, 101, 103).^[15]

Έχει σημασία να σημειώσω ότι φρόντισα, ακόμη και όταν η διαφωνία μου με άλλους ήταν μεγάλη, να ενημερώσω τον αναγνώστη για το περιεχόμενό της. Εννοείται ότι ποτέ δεν μου πέρασε από τον νου η βιβλιογραφική απόκρυψη: να παριστάνω δηλαδή ότι κάποιος δεν υπάρχει επειδή δεν συμφωνεί μαζί μου.

3.

Η απορία

Η απορία είναι το αποτέλεσμα της ερευνητικής περιέργειας. Αναζητώντας άλλα πράγματα, έπεσα τυχαία στο λήμμα «Ροΐδης» (τόσο στα ελληνικά όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες), όπως εμφανίζεται στον πασίγνωστο ηλεκτρονικό «τυφλοσούρτη» που ακούει στο όνομα «Βικιπαίδεια». Το λήμμα πτωχό και μονομερές. Ελάχιστες αναφορές σε σοβαρές μελέτες. Αντίθετα προκρίνεται ένα μίγμα παραδοσιακών κοινοτοπιών και φευγαλέων αναφορών, με παραπομπές ακόμη και σε ισχνά άρθρα εφημερίδων ή περιοδικών ποικίλης ύλης. Αναρωτήθηκα, τι άποψη θα σχηματίσει ο σημερινός αναγνώστης για τον Ροΐδη, διαβάζοντας αυτό το πρόχειρο συμπίλημα που δεν του προσφέρει καν τη δυνατότητα να προχωρήσει πιο πέρα για να ψάξει μόνος του. Μάλλον χάρηκα που απουσίαζα ολοσχερώς, ακόμη και στη βιβλιογραφία. Προβλέπω την αντίρρηση: τα λήμματα αυτά δεν έχουν υπογραφή, επομένως κανείς δεν αναλαμβάνει την ευθύνη· επιπλέον, παρέχεται η δυνατότητα διορθωτικής ή συμπληρωματικής παρέμβασης. Ούτε χρόνος μου περισσεύει για κάτι τέτοιο ούτε με ενδιαφέρει να θυμίσω ότι υπάρχω. Έμεινε ωστόσο η απορία. Θα την είχα καταχωνιάσει κάπου και αυτή, αν η συγκυρία δεν συνδούλιζε την περιέργειά μου.

Την επόμενη φορά ήταν το σχετικό λήμμα για τον Ροΐδη στον ιστότοπο του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου. Έμεινα κι εδώ με την απορία της πλήρους απουσίας αλλά δεν έδωσα συνέχεια. Σκέφτηκα ότι η βιβλιογραφία ενέχει μεγάλο ποσοστό υποκειμενικής κρίσης, οπότε δεν πρέπει κανείς να δίνει σημασία. Είπα όμως να ρίξω μια ματιά και στο λήμμα «Άγγελος Βλάχος» (στη Βικιπαίδεια και στον ιστότοπο του ΕΚΕΒΙ) μήπως έχω καλύτερη τύχη, αφού γι' αυτόν υπάρχει περιορισμένη βιβλιογραφία, αλλά πάλι δεν με συνάντησα. Μικρό το κακό θα πείτε, και θα συμφωνήσω. Όπως θα συμφωνήσω με εκείνους που δεν δίνουν σημασία σε τέτοια παραδείγματα, γιατί θεωρούν το φαινόμενο σύνηθες στα ημέτερα ήθη. Υπήρξε όμως συνέχεια. Τα ευρήματα ήταν τυχαία, στο περιθώριο της

έρευνας που κάνω τα τελευταία χρόνια για μια καινούρια έκδοση της *Πάπισσας Ιωάννας*.

[16]

Η αναδρομή στο παρελθόν φανέρωσε πολλά. Δεν έχει νόημα να μπω σε λεπτομέρειες. Αλίευσα όμως αρκετά δείγματα που επέτειναν την απορία. Πώς γίνεται, γράφοντας εκτενή βιβλιοκριτική σε εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας για την αρθρογραφία του Ροΐδη, με αφορμή τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες το 1896, να μην κρίνεις την ποιότητα της καινούριας έκδοσης και το περιεχόμενο της εισαγωγής· ακόμη πιο ακραία: να μην αναφέρεις καν το όνομα του επιμελητή; Πώς γίνεται να εκδίδεις πολυσέλιδο τόμο για συγγραφείς της νεοελληνικής λογοτεχνίας (ανάμεσα στους οποίους και ο Ροΐδης) και από τις βιβλιογραφικές αναφορές να απουσιάζει μονίμως το ίδιο όνομα; Πώς γίνεται να δημοσιεύονται επιστημονικές υποτίθεται μελέτες και να μην περιλαμβάνονται (στην πραγματικότητα να αποκλείονται και ως βιβλιογραφική αναφορά) κείμενα που αναφέρονται άμεσα στο αντικείμενο της διαπραγμάτευσης; Ενδεικτικές περιπτώσεις για μια διαδεδομένη συμπεριφορά που, εκτός από κείμενα, περιλαμβάνει και άλλα συναφή: συνέδρια, συμπόσια, βραβεία, πάσης φύσεως θεσμικές εκδηλώσεις. Η απουσία είναι πάντα εκεί.

Μα, θα ρωτήσει κάποιος, δεν είναι δικαίωμα του καθενός να κρίνει και να αποφασίζει, να περικλείει και να αποκλείει; Δεν είναι η μεγαλύτερη κατάκτηση του πνεύματος η ελευθερία της γνώμης και της εκλογής; Δεν είναι επίσης θεμιτή η παράλειψη, ιδιαίτερα σε κείμενα που έχουν γενικό χαρακτήρα; Αναμφισβήτητα, θα απαντούσα. Μόνο που η δική μου απορία δεν έχει να κάνει με αυτά. Δεν πρόκειται για δυσανεξία στη διατύπωση γνώμης, διαφωνίας ή επίκρισης. Ούτε για σκόπιμο εκ μέρους μου υπερτονισμό μιας συγκυριακής παράλειψης. Έχει να κάνει με το ερώτημα: για ποιο λόγο δεν αναφέρεται ένα όνομα στη βιβλιογραφία (εννοώ την απλή αναφορά) ή πώς είναι δυνατόν σε μια επιστημονική μελέτη να μνημονεύει κανείς, σε ένα θέμα για το οποίο υπάρχει διαφωνία, μόνο τη μία πλευρά και να αποσιωπά την άλλη (πάλι ως απλή αναφορά); Το εντυπωσιακό έγκειται στη συχνότητα και στο εύρος, γιατί δεν έχει γίνει μόνο μια-δυο φορές ούτε μόνο για τον Ροΐδη. Πέραν της απορίας, με εντυπωσιάζει μια τέτοια επίδειξη αποδρομής, κάτι μεταξύ μνησικακίας και εναντιοφροσύνης.

Η μνεία της απορίας έγινε εδώ περιστασιακά. Σαν μια μορφή υποσημείωσης στην πολύχρονη σχέση μου με τον Ροΐδη. Θεωρώ όμως ότι η επισήμανσή της υπογραμμίζει ένα φαινόμενο που έχει γενικό αντίκτυπο, γιατί υποδεικνύει στάσεις και αντιδράσεις με ιδεολογικό και ευρύτερα πολιτικό περιεχόμενο. Δεν είναι τυχαίες ούτε αθώες αλλά εμπρόθετες και στοχευμένες. Και δεν περιορίζονται στον Ροΐδη ούτε στα παραδείγματα που ανέφερα. Το ίδιο συμβαίνει, σε ό,τι τουλάχιστον με αφορά, όταν πρόκειται για τον Σεφέρη, τον Ελύτη, τον Σολωμό, τον Κάλβο, τον Καρυωτάκη. Μου είναι δύσκολο να κατανοήσω τις βαθύτερες ψυχολογικές αιτίες της απώθησης του ονόματος. Σαν να θέλει κανείς να ξορκίσει το κακό κοιτώντας αλλού. Με εντυπωσιάζει επίσης η προσποίηση της σοβαρότητας που δανείζεται το δήθεν ουδέτερο ύφος της επιστημονικής ορθοδοξίας. Στην πραγματικότητα όμως μετρούν οι συνέπειες, και αυτές επηρεάζουν την πρόσβαση στην πληροφορία. Σήμερα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι αναζητούν πληροφόρηση στα ηλεκτρονικά μέσα. Η απουσία, σε αυτή την περίπτωση, είναι ταυτόσημη με την ανυπαρξία.

Τέτοιες αντιδεοντολογικές συμπεριφορές ίσως να μη διαθέτουν το απαραίτητο ειδικό βάρος για τον σοβαρό μελετητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αποκαλύπτουν,

εντούτοις, στο περιθώριο, τις δυνάμεις που κυριαρχούν στον συγκεκριμένο χώρο και την επιβολή ελέγχου που ασκούν άμεσα ή έμμεσα. Το σύμπτωμα υποδεικνύει μια γενικευμένη παθολογία, η οποία, επειδή ακριβώς δεν αιτιολογείται, γίνεται περισσότερο επικίνδυνη. Η ανοχή είναι το κρίσιμο μέγεθος εδώ. Ο Ροΐδης θεωρούσε την ανοχή ως ένα από τα πιο σοβαρά ελαττώματα του νεοελληνικού χαρακτήρα: «Πανταχού τα πάντα... αλλ' η αναφανδόν των πάντων ανοχή μόνον εν Ελλάδι».^[17] Από πεποίθηση, αλλά και από αντίδραση στο «ανεκτικόν του Έλληνας», θεώρησε χρέος του να χρησιμοποιήσει τη λογοτεχνική πένα σαν μαστίγιο κοινωνικής κριτικής.

4.

Η οφειλή

Θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς πού οφείλεται η διαρκής παρουσία του Ροΐδη στα πολιτισμικά πράγματα και στον δημόσιο λόγο. Αν κρίνουμε προχειρώς, με μια ματιά στα δεδομένα της εποχής, δηλαδή από το πέρασμα στην τρίτη χιλιετία έως σήμερα, τα ευρήματα είναι εντυπωσιακά. Ο Ροΐδης συναντά το παρόν, καταφτάνοντας από τον μακρινό 19ο αιώνα, με έναν λόγο που εξακολουθεί να προκαλεί και να εμπνέει. Το πεδίο της παρουσίας του είναι ευρύτατο. Δεν περιορίζεται στη φιλολογία και την κριτική, όπου δεν έπαψαν να εμφανίζονται καινούριες μελέτες και ερμηνευτικές προτάσεις. Κάτι τέτοιο προωθεί την επιστήμη και τα παρακλάδια της, όμως δεν δηλώνει υποχρεωτικά σημαντική απήχηση στο μορφωμένο κοινό.

Αυτό επιτυγχάνεται όταν άλλα μέσα της εποχής οικειοποιούνται τον Ροΐδη με πολλούς τρόπους και για διαφορετικές ανάγκες. Ο κινηματογράφος, το θέατρο, η ζωγραφική (με τη μορφή *graphic novel*^[18]) έδωσαν συχνά ενδιαφέρουσες διασκευές της *Πάπισσας Ιωάννας* και των *Συριανών Διηγημάτων* (με πιο δημοφιλές το «Ψυχολογία Συριανού συζύγου»). Ενώ στον δημοσιογραφικό, και γενικά στον δημόσιο, λόγο αξιοποιήθηκε περισσότερο η μαχητική κριτική του. Συχνά η ευθυβολία της ροϊδικής φράσης χρησιμοποιείται για να σχολιάσει ή να στηλιτεύσει πρόσωπα και πράγματα της επικαιρότητας, για να καταδικάσει συμπεριφορές και νοοτροπίες, για να ενισχύσει τη στροφή στην ατομική και συλλογική αυτογνωσία.

Όπως συμβαίνει συνήθως με παρόμοιες προσοικειώσεις του παρελθόντος δεν είναι όλες γόνιμες ούτε έχουν το ίδιο βάρος. Μια επιφανειακή προσφυγή στον Ροΐδη, που μπορεί να οφείλεται σε ένα είδος πολιτισμικού αυτοματισμού ή σε επιπόλαια επίδειξη ευφρολογίας, δεν φανερώνει τίποτε σημαντικό, πέρα από τη λειψή παιδεία του διακινητή. Αντίθετα, η χρήση του ροϊδικού λόγου ως πολύπλευρο όργανο κοινωνικής κριτικής και ιδεολογικού ελέγχου απαιτεί συγκροτημένη κατανόηση μιας ρητορικής, η οποία για να αποδώσει σήμερα πρέπει να ενεργοποιηθεί εκ νέου σε περιβάλλον όπου αναπτύσσονται καινούριες δυνατότητες του στοχασμού. Για να μην περιοριστεί αυτός ο λόγος σε εύστοχα ή μη παραθέματα, για μην γίνει δηλαδή συνθηματικός, πρέπει να αφομοιωθεί από τον ξενιστή.

Θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε, από το εν γένει θετικό κλίμα αυτής της πρόσληψης, ότι έτσι ήταν τα πράγματα παλαιότερα. Αν εκτίμησα κάτι στον Ροΐδη, εκτός από όσα ανέφερα έως τώρα, ήταν η αντοχή του στις επιθέσεις, στις καταγγελίες, στον διασυρμό, στην κατακραυγή. Άγιος δεν ήταν, ούτε είχε πάντα δίκιο. Είχε όμως τη γενναιότητα να

μην το βάζει κάτω, να μην υποχωρεί και να μην συμβιβάζεται. Έπραττε με παρρησία, υπηρετώντας τον δημόσιο ρόλο τού εν τοις πράγμασι οργανικού διανοούμενου. Δύο λέξεις βαραίνουν σε μια τέτοια στάση: *ριψοκινδύνευση* και *κόστος*. Αν δεν τις αντέχει κανείς, δεν μπορεί να προχωρήσει.

Παίρνοντας το ρίσκο, σε περιμένουν δύσκολες στιγμές, όπως για παράδειγμα η κοινωνική αποξένωση και οι χαμένες φιλίες. Αν δεχτείς το κόστος, τα πυρά θα έρθουν από όλες τις πλευρές, έως το σημείο όπου ακόμη και η απλή επιβίωση δεν θα είναι αυτονόητη. Ένα πράγμα δεν μπορείς να κάνεις, όταν αναλάβεις τέτοιον ρόλο: να απορείς για όσα σου συμβαίνουν. Ο Ροΐδης είχε συνεπώς την τύχη που του άξιζε, και η οποία συχνά καθοριζόταν από τους αντιπάλους του, με ένα παράδοξο μίγμα φόβου, αναγνώρισης και απέχθειας. Ευτυχώς όμως η αντίδραση, στην επιμονή του να δίνει τη μάχη έως το τέλος, δεν ήταν πάντα η ολοκληρωτική καταδίκη. Υπήρξαν και εκείνοι, στην εποχή του, αλλά και στη γενιά του Παλαμά που ακολούθησε, οι οποίοι είχαν την εντιμότητα να αναγνωρίσουν τη σημασία της παρουσίας του και την αξία του έργου του, πάντα όμως με σαφείς ενστάσεις που τον ενέτασσαν στην περιοχή του αμφιλεγόμενου.

Έως ότου ήρθε η γενιά του '30. Τότε ο Ροΐδης παύει να υπάρχει. Όχι μόνο για τους ποιητές/δοκιμιογράφους αλλά και για τους πεζογράφους και τους κριτικούς. Ακόμη και οι ιστορικοί που συμπλέουν μαζί της τον αντιμετωπίζουν αμφίθυμα. Όταν λέω δεν υπάρχει, εννοώ ότι το είδος του συγγραφέα/κριτικού που εκπροσωπεί ο Ροΐδης δεν έχει καμιά ιδιαίτερη απήχηση. Αυτό συμβαίνει και με τους επιγόνους της γενιάς, καθώς και με όλους εκείνους που κατά καιρούς ακολούθησαν την ίδια ρότα. Ο Ροΐδης παρέμεινε ξένος. Σπανίως ξέφυγαν κάποιες απαξιωτικές κακιούλες, που δεν μετέβαλλαν όμως το κλίμα της γενικής αδιαφορίας. Δεν είναι του παρόντος αλλά πρέπει να ομολογήσω ότι από παλιά ένιωθα την ανάγκη να βρω μια απάντηση για τη σχέση της γενιάς του '30 με τον Ροΐδη ή μάλλον, όχι για τη σχέση, αλλά για την «ασυνάφεια». Διότι δεν ταίριαζαν ποτέ. Αντιλαμβάνομαι ότι το ζήτημα χρειάζεται συστηματική και βαθιά μελέτη, η οποία ελπίζω να γίνει κάποτε. Για την ώρα μπορώ μόνο να σημειώσω βιαστικά κάποιες σκέψεις και τίποτε παραπάνω.

Φαίνεται ότι η κύρια αιτία της ασυνάφειας δεν μπορεί παρά, σε έναν βαθμό, να εξαρτάται από τα εξής δεδομένα. Το πρώτο φαίνεται απλό: ο Ροΐδης ήταν ένα σύμπαν από μόνος του, μοναχικός καβαλάρης, χωρίς παρέα. Οι άλλοι δεν ήταν μόνο παρέα, αλλά, όπως ισχυρίζονται, ολόκληρη γενιά, με άλλα λόγια είχαν τη δύναμη της αλληλεγγύης, τουτέστιν του αμοιβαίου συμφέροντος. Δεν μπορούσαν να ταιριάξουν αυτά τα δύο, ποτέ στην ιστορία δεν ταίριαξαν. Το δεύτερο είναι πιο περίπλοκο. Επιτροχάδην: ο Ροΐδης θεωρούσε ότι είναι έναντι της κοινωνίας, την οποία μάλλον περιφρονούσε την ίδια στιγμή που ήθελε να την αλλάξει· οι τριακοντούχοι ανέλαβαν άλλη αποστολή, να δώσουν περιεχόμενο στη νεοελληνική ταυτότητα και να δημιουργήσουν μια καινούρια μυθολογία περί λαού, τόπου και ιστορίας.

Ο πρώτος υπήρξε ιδαλγός της ουτοπίας, οι δεύτεροι διεκδικητές του εθνικού φαντασιακού. Ο πρώτος διεκδίκησε το μέλλον διά της πλήρους αποτυχίας ή ήττας,^[19] οι δεύτεροι κατάφεραν να κυριαρχήσουν, δίνοντας περιεχόμενο και μορφή στην εικόνα της μεταπολεμικής Ελλάδας, ενώ στη συνέχεια έγιναν λατρευτικά είδωλα στη μεταπολιτευτική ανάγκη για ζωτικά ψεύδη και χρήσιμους μύθους. Ο Ροΐδης υπήρξε μονομανώς είρων, οι άλλοι συνεπείς ουσιοκράτες. Πράγματι θα ήταν δύσκολο να ταιριάξουν. Ο σαρκασμός του Ροΐδη δεν θα μπορούσε να συνυπάρξει με τον καημό του

Μακρυγιάννη. Το παράδειγμά του απαιτεί να εκτεθείς και να πληρώσεις γι' αυτό. Το παράδειγμα των άλλων σημαίνει ότι διεκδικείς την κυριαρχία και τα καταφέρνεις.

Είναι λογικό οι τελευταίοι να έβρισκαν, τον εσαεί διαμαρτυρόμενο Ροΐδη, ενοχλητικό. Έπειτα τους ήταν ξένη η γλώσσα του και αδιανόητο το ύφος του. Στην ενίοτε πικρόχολη άρνησή του είχαν να προβάλλουν τη θετική στάση τους για την κατάκτηση ενός μέλλοντος του οποίου φιλοδοξούσαν να διαμορφώσουν τα κύρια χαρακτηριστικά. Επίσης, η αισθητική ιδεολογία της γενιάς του '30, προσανατολισμένη στην κατάκτηση του λογοτεχνικού κανόνα, δεν είχε χώρο για την «ξεπερασμένη» ρητορική της ροΐδειας κριτικής.

Αναμφίβολα, όπως είπα, το ζήτημα χρειάζεται μεθοδικότερη αντιμετώπιση. Το θίγω εδώ γιατί, έμμεσα, συνδέεται με τη διάρκεια που είχε η συνάντησή μου με τον Ροΐδη. Τελικά, εκτός από όσα έχω ήδη αναφέρει, και τα οποία είναι λίγο-πολύ γνωστά, το πιο κρίσιμο στοιχείο βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Ροΐδης δεν λειτούργησε μέσα μου μόνον ως παράδειγμα αλλά και ως επίμονη τρίτη ματιά που μου υπενθύμιζε ότι πρέπει να λογοδοτώ στη συνείδησή μου για τη δημόσια παρουσία μου με παρρησία λόγου και ευθύτητα γνώμης. Το παράδειγμά του ήταν μια διαρκής υπόμνηση ότι δεν πρέπει να φοβάται κανείς το τίμημα, όποιο και αν είναι. Άλλωστε μπορεί στο τέλος ακριβώς η ανάληψη της ευθύνης, η τήρηση της απόφασης, να μετατραπεί σε μέγα κέρδος, παρά το κόστος. «Ο κίνδυνος έγκειται στις εύτακτες τακτοποιήσεις» μας θυμίζει ο Μπέκετ. Και όχι στις εύτακτες απορρυθμίσεις, θα μπορούσε να συμπληρώσει ο Ροΐδης.

5.

Η μνήμη

«Η πεποίθησή μου για το σωστό τότε μόνο επικράτησε, όταν θριάμβευσε το λάθος· και οι πιο παλιές μου ελπίδες θα είναι οι τελευταίες μου μεταμέλειες. Μια εξήγηση αυτής της επιμονής (που κάποιος ίσως την πουν ισχυρογνωμοσύνη) έγκειται στο γεγονός ότι, αν και έζησα κατά κύριο λόγο μόνος μου, δεν λάτρεψα την Ηχώ. Βλέπω ξεκάθαρα ότι το μαύρο δεν είναι άσπρο, ότι η χλόη είναι πράσινη, ότι οι βασιλιάδες δεν είναι σαν τους υπηκόους τους· και, σε τέτοιες αυταπόδεικτες περιπτώσεις, δεν θεωρώ αναγκαίο να παραβάλω τις απόψεις μου με τις γενικά αποδεκτές προκαταλήψεις. Για πιο περίπλοκα ερωτήματα και ζητήματα που χωρούν αμφιβολία, καθώς δεν επιβάλω την άποψή μου σε άλλους χωρίς λόγο, έτσι και δεν υποχωρώ στη δική τους χωρίς έναν, ακόμη καλύτερο λόγο· και ένα άτομο που με βρίζει ή το παίζει σπουδαίος και τρανός δεν με πείθει ότι πάσχισε περισσότερο από μένα να βρει την αλήθεια, το αντίθετο νομίζω».^[20]

Τα λόγια αυτά του σπουδαίου Εγγλέζου δοκιμιογράφου Ουίλιαμ Χάζλιτ (1778-1830), τον οποίο πάντα ήθελα να μεταφράσω αλλά ποτέ δεν το κατάφερα, μου φέρνουν συχνά στον νου τον Ροΐδη. Μοιάζουν και σε άλλα πολλά, μολονότι, αν δεν κάνω λάθος, ο Ροΐδης δεν τον αναφέρει ποτέ. Είναι και οι δύο σταθεροί στις αρχές τους, μαχητικοί στη γνώμη τους, είρωνες στα σχόλιά τους και, πάνω απ' όλα, μάστορες στο ύφος. Αν δεν είχαμε μνήμη σαν υδράργυρο θα μπορούσαν ακόμη να μας μάθουν πολλά.

Είναι δύσκολο να ξεχωρίσω τι κράτησα περισσότερο από τον Ροΐδη. Ίσως μια αγωγή στον λόγο και έναν τρόπο στη σκέψη. Η μνήμη εργάζεται υπόγεια, έχει τη δική της κρυφή

διαλεκτική. Δεν μου αρέσει να τον εξιδανικεύω. Ξέρω τις αδυναμίες του, γνωρίζω τις ελλείψεις του. Έχω μάθει πολλά από αυτές. Πρέπει να ομολογήσω ότι, μετά από τόσα χρόνια, κάποια στιγμή έρχεται και η κούραση της συνήθειας, δουλεύει το σαράκι της επανάληψης. Πάντα όμως υπάρχει μια γωνιά γι' αυτόν στη μνήμη απ' όπου δεν παύει να με αιφνιδιάζει.

Τώρα που είπα ό,τι είχα να πω, τον νιώθω να με κοιτά ειρωνικά, και σαν να ψιθυρίζει: «Κρατάς ακόμη ή κουράστηκες; Μήπως βαρέθηκες; Άπαγε της βλασφημίας. Ο αγών συνεχίζεται». Είναι αλήθεια ότι η φωνή του με κρατά σε εγρήγορση. Αυτό του το χρωστώ. Ίσως να είναι και ο λόγος που, παρά τις διαφορές μας, δεν πήραμε ποτέ διαζύγιο. Προεκτείνοντας αυτή τη σκέψη θα έλεγα ότι ο Ροΐδης είναι ακόμη μαζί μας, γιατί ανήκει στους λίγους της χώρας που επιμένουν να μας δείχνουν τη σκοτεινή πλευρά της κοινωνίας και του εαυτού μας. Εκείνη που απωθούμε.

[1] Εμμ. Ροΐδης, περ. *Χάρτης*, τχ. 15 και 16 (1985), όπου και το κείμενό μου «Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η τέχνη της πολεμικής», τχ. 15, σσ. 266-290. Είχε προηγηθεί σύντομο σχόλιό μου στο τχ. 11 (σσ. 607-615) του ίδιου περιοδικού με θέμα το ημιτελές «Εγχειρίδιον διηγηματογραφίας» του Ροΐδη.

[2] «Η αθλιότητα της φιλολογίας. Ο Ροΐδης, ο Ρίχτερ και η επιστήμη της ασημαντολογίας», περ. *Λόγου Χάριν*, 2 (1991), σσ. 111- 145.

[3] Πρόκειται για τον Δ. Ν. Μαρωνίτη ο οποίος, ενόψει της κρίσεώς μου για πανεπιστημιακή θέση, δήλωνε χωρίς αιδώς στη σελίδα του στο *Βήμα της Κυριακής* (25 Αυγούστου 1991): «μετακομίζεται [ο Δημηρούλης], όπως ακούω, από το Σίδνεϊ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο», και συνέχιζε με έναν οχετό κοσμητικών επιθέτων. Αναφέρω εδώ το γεγονός για ιστορικούς λόγους. Οι αναγνώστες μπορούν να κρίνουν το ήθος της παρέμβασης, το οποίο παραπέμπει στο πώς μια συγκεκριμένη νομενκλατούρα του «πνεύματος» διαχειριζόταν και διαχειρίζεται, προς όφελός της, το πολιτισμικό κεφάλαιο στη χώρα.

[4] Εμμανουήλ Ροΐδης, *Αφηγηματικά Κείμενα*, Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 1995.

[5] Η συνεισφορά μου στην έκδοση αυτή ήταν αθησαύριστα κείμενα του Ροΐδη που εντόπισα κατά τη διάρκεια της επί διδακτορία έρευνάς μου και τα οποία ο επιμελητής των *Απάντων* Άλκης Αγγέλου περιέλαβε στον 5ο τόμο (βλ. σχετική σημείωση στο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, τ. Α', Ερμής, Αθήνα, σ. ιστ', σημ. 14).

[6] Στις περισσότερες περιπτώσεις, ήδη από τα *Άπαντα* του Άλκη Αγγέλου, τα κείμενα αυτά δεν είναι του Ροΐδη ή δεν μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν με βεβαιότητα. Στην ποδιά της εσφαλμένης ταυτοποίησης έχουν σφαχτεί πολλά παλικάρια. Το πιο ακραίο παράδειγμα είναι εκείνο του Παν. Μουλλά (*Εμμανουήλ Ροΐδης, Αθησαύριστα Κείμενα 1882-1885*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005). Ενώ έχει τεκμηριωθεί, εδώ και πολλά χρόνια, από τον νεοελληνιστή Λάμπρο Βαρελά (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) ότι τα κείμενα αυτά δεν είναι του Ροΐδη, ο τόμος, όσο και αν φαίνεται απίστευτο, συνεχίζει να κυκλοφορεί σαν να μην συμβαίνει τίποτε. Βλ. Λ. Βαρελάς, «Γιατί ο Lucifer κι ο Λυγξ δεν είναι ο Ροΐδης», *Νέα Εστία* 1787 (Μάρτιος 2006), 471-494· «Και πάλι "τα γεγονότα είναι ξεροκέφαλα": Ο Lucifer και ο Λυγξ δεν είναι ο Ροΐδης», *Νέα Εστία* 1790 (Ιούνιος 2006), 1184-1190.

Έτσι, λ.χ. μεταφράστηκε στα γερμανικά μη ροϊδικό κείμενο και από αυτό τιτλοφορείται η σχετική ανθολογία ώστε ο διασυρμός να αποκτήσει και ευρωπαϊκή διάσταση. Βλ. Emmanouil Roidis, *Der Ehemann erfährt's zuletzt: Erzählungen*. Herausgegeben von Andrea Schellinger. Aus dem Neugriechischen übersetzt von Gerhard Blümlein und Sigrid Willer. Nachwort von Tilman Spengler. Zürich: Manesse Verlag 2010. Πρόκειται για μια ανθολογία διηγημάτων του Ροΐδη 416 σελίδων, στην οποία, μαζί με ροϊδικά διηγήματα, μεταφράζεται και το "Ο σύζυγος το μανθάνει τελευταίος" (*Der Ehemann erfährt's zuletzt*) του Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλου, το οποίο μάλιστα δίνει τον τίτλο και σε ολόκληρη την ανθολογία! Άραγε οι μεταφραστές και η επιμελήτρια της έκδοσης το θεώρησαν ως το πιο αξιόλογο;

[7] Ενδεικτικά:

A. «Διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου. Ο ποιητής γεννιέται ή γίνεται;», *Το Δέντρο*, 129-130 (Οκτ.-Δεκ. 2003), σσ. 31-37.

B. «Η δεξιοτεχνία του ύφους και ο ανελέητος σαρκασμός», «Βιβλιοθήκη» (αφιέρωμα στον Ροΐδη), εφ. *Ελευθεροτυπία* (4 Ιουνίου 2004).

Γ. «Εμμανουήλ Ροΐδης - Κωνσταντίνος Καβάφης - Γιώργος Σεφέρης», στο *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις* (επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011, σσ. 365-395.

[8] *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η τέχνη του ύφους και της πολεμικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

[9] *Εμμανουήλ Ροΐδης, Κείμενα για την Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

[10] *Εμμανουήλ Ροΐδης, Η Πάπισσα Ιωάννα. Το αυθεντικό κείμενο του 1866*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

[11] *Εμμανουήλ Ροΐδης, Ημερολόγιο 2006. Ο αιρεσιάρχης, ο σαρκαστής, ο ανατροπέυς*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

[12] *Εμμανουήλ Ροΐδης - Εποχές και Συγγραφείς* (EPT1, 2004).

[13] *Εμμανουήλ Ροΐδης - Άγγελος Βλάχος, Η διαμάχη για την ποίηση. Τα κείμενα και οι αντιδράσεις*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2011.

[14] Βλ. σχετικά:

A. «Ο Αταίριαστος. Εγκώμιο για τον Εμμανουήλ Ροΐδη», *The Athens Review of Books* (τχ. 72, Απρίλιος 2016, σσ. 28-31).

B. «Εμμανουήλ Ροΐδης. Ο συγγραφέας/αναγνώστης», *The Athens Review of Books* (τχ. 88, Οκτώβριος 2017, σσ. 18-20).

[15] Ακόμη η ARB είχε προγραμματίσει ένα συνέδριο για τον Ροΐδη τον Νοέμβριο 2016, το οποίο ματαιώθηκε λόγω των γνωστών παράλογων δικαστικών διώξεων που υπέστη και εξακολουθεί να υφίσταται.

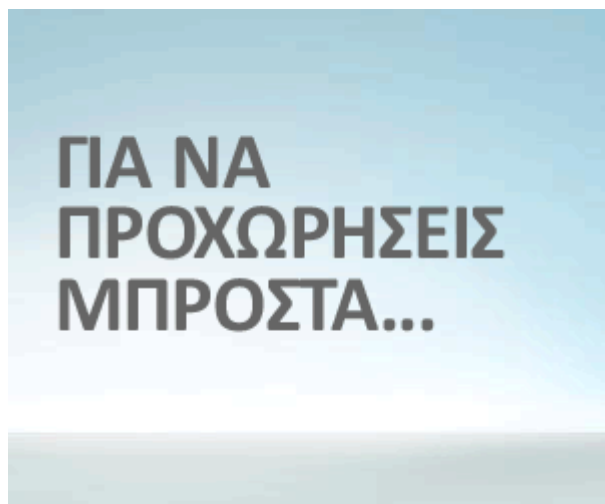
[16] Αν όλα πάνε καλά, πρόκειται να κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Gutenberg εντός του 2020.

[17] *Απαντα*, τ. Β'. σ. 47.

[18] Πρόσφατο παράδειγμα (2018) η εξαιρετική απόδοση της *Πάπισσας Ιωάννας* σε εκδοχή εικονικής νουβέλας, από τον Δημήτρη Χαντζόπουλο, σε έκδοση της *Athens Review of Books*, όπου το διακειμενικό δίκτυο του Ροΐδη μετασχηματίζεται σε διαζωγραφική απεικόνιση.

[19] Όμως, όπως λέει ο Μονταίν, «υπάρχουν ήττες πιο θριαμβευτικές και από τις νίκες».

[20] William Hazlitt, "A farewell to essay-writing", στο *Selected Writings*, Penguin Classics, σ. 486.

W / ARTIFIEDWEB

Designs, Develops & Delivers
custom solutions
& agile tools,
tailor-made
for your needs.

Contact Us

↺ play again

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗΣ
Η ΠΑΠΙΣΣΑ
ΙΩΑΝΝΑ
GRAPHIC NOVEL • THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Η ΠΑΠΙΣΣΑ ΙΩΑΝΝΑ
σε Graphic Novel
του Δημήτρη Χαντζόπουλου
από την Athens Review of Books

Παρεμβάσεις

Κατασχετήριο Μητσοτάκη vs «Documento»

Athens Review of Books

Θέματα Δικαιοσύνης – και Αξιοπρέπειας

Μανώλης Βασιλάκης (Manolis Vasilakis)

Να ασκηθεί ποινική δίωξη εναντίον της Β. Θάνου

Μανώλης Βασιλάκης (Manolis Vasilakis)

Βάσια Αλεξέγιεβιτς Ρασπουτίνοβα

Athens Review of Books

Οι «Δίκες της Αθήνας» 2015-2019. Οι δηλώσεις του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη

Athens Review of Books

Τις συναλλαγές σας με το athensreviewofbooks.com διασφαλίζει η Alpha Bank

Alpha e-Commerce ALPHA BANK

THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Δημοχάρους 61

T.K 11521 Αθήνα

τηλ. 210 7241063 / 6974-384852

e-mail: info@athensreviewofbooks.com

athensreview@gmail.com

Όροι χρήσης

2019 © The Athens Review of books. All rights reserved

Κατασκευή ιστοσελίδας

